

Reprodukce nestandardních (nářečných, hovorových, slangových aj.) jazykových prvků v překladu

Teorie a kritika překladu

Mgr. Božana Niševa, Ph.D.

Reprodukce tzv. nestandardních jazykových prvků

- Pod označení **nestandardní jazykové prvky** lze zahrnout širokou škálu jazykových prostředků a rovin (*nářečí, hovorová forma jazyka, slang, zkomolená řeč cizinců* aj.), které **se liší od spisovného jazyka**.
- **Charakterizační hodnoty** takových prvků – zejména u nářečí a zkomolené řeči cizinců – se ojediněle využívalo v literatuře už od antiky, **většinou s humoristickým záměrem**.
- Soustavně se obdobné prvky, resp. jejich charakterizační hodnota, ujímají zejména v moderní próze 20. století v úsilí o **dokumentárnost** a co nejpřesnější a nejpřesvědčivější **zachycení řečového projevu**.
- V uměleckém díle mají takové prvky jednak **vzbuzovat iluzi věrné reprodukce skutečnosti**, jednak **pomáhají charakterizovat postavu** a její duševní habitus.
- Z **funkčního hlediska** by tedy bylo žádoucí reprodukovat stylistickou hodnotu takových prvků co nejdůsledněji. Proti tomu však stojí fakt, že ony jsou **formálně úzce spjaty s výchozím jazykem**.

- **Stylistické a emocionální konotace** nestandardních jazykových prvků lze vnímat pouze **na pozadí jazyka originálu**.
- Jiným slovy: zde se **protiklad formy a funkce** vyhrocuje nejostřeji. Z tohoto důvodů někteří vědci (viz např. Федоров 1968: 146, cit. podle Vilikovského 2002) omezují platnost principu přeložitelnosti na případy, které odpovídají normě *celonárodního jazyka*.
- Překladatelská praxe však svědčí o tom, že **reprodukce je možná** i v takovýchto konfliktních případech – i když pochopitelně bude spojena s jistými **ztrátami**.
- Budeme-li se na problém dívat v relacích obecného a zvláštního, dojdeme k závěru, že **obecný denotativní význam** se zpravidla dá reprodukovat bez větších potíží.
- Poměrně **nejjednodušší** je situace při reprodukci **jazyka cizinců**. Zde se i samá forma dá reprodukovat na obecné prvky: funkcí zkreslené promluvy je naznačit cizí původ mluvícího a formální prostředky, jimiž se toto dociluje, se opírají o známé charakteristiky fonetické a gramatické.
- Pod **významové komponenty zvláštní** lze zařadit **funkci** takovéto promluvy v rámci díla a jeho struktury: *prvky charakterizační, protiklad mezi spisovným jazykem a nestandardní promluvou, záměr humoristický nebo expresivní* apod. Tyto významové komponenty zpravidla lze reprodukovat využíváním vhodně volených stylových prostředků cílového jazyka. Stylistický kontrast se při tom obvykle přehodnotí, zejména ve smyslu opozice „vysoké – nízké“.

Reprodukce tzv. nestandardních jazykových prvků: překlad nářečí

- Reprodukci se vymykají **jedinečné komponenty** (sem můžeme zařadit asociace a citové reakce, které se vážou na použité jazykové prvky v kultuře originálu).
- Patří sem nejen sama **totožnost určitého dialektu**, ale také **představa, kterou o něm čtenář má**, jaké duševní charakteristiky předpokládá u jeho uživatelů, jaké asociace se k tomu vážou.
- J. Vilikovský (2002: 165) upozorňuje, že se nezřídka liší i **konotace dialektu v jednotlivých kulturách**.
- Na **Slovensku** se dialekt spojuje s *představou nevzdělanosti* a vyvolává *asociace s venkovem*. V literatuře se uplatňuje většinou s humoristickým záměrem. Naproti tomu např. **v němčině** se s dialektem spojuje *představa „zdravého světa“*, tradičních hodnot reprezentovaných půdou, pracovitostí, skromností. V **angličtině** jsou rurální asociace oslabeny a tradice využívání velkoměstského dialektu v literatuře je velmi stará (Dickens reprodukuje londýnský dialekt už ve víceméně standardizované podobě.) Do popředí vystupuje mnohem silnější *zřetel třídní* – nářečí jako projev odporu vůči „správné“ řeči vládnoucích vrstev – a v literatuře se uplatňuje i s vážným charakterizačním záměrem.
- Autor (Vilikovský 2002: 166) dále podotýká, že skutečným problémem není převést nespisovnou formu do jiného jazyka, ale **vytvořit v cílovém jazyku takový systém prostředků**, který by měl **žádoucí stylistické konotace**, byl by **dostatečně standardizovaný jako postup** a čtenář by ho dovedl identifikovat.

Jak překládat nářečí?

Přístup k problematice v českém prostředí

- O tom, **jak překládat nářečí** se začaly vést spory už v 19. století. Že by se česká místní nářečí mohla stát ekvivalentem cizích nářečních útvarů a prvků v českém uměleckém překladu, zpochybnil v praxi už V. B. Nebeský, když dialekt jistého textu přeložil spisovnou češtinou, třebaže jeho současník J. Durdík (1957: 422-423) razil tezi, že „kde původní básník kvůli význačnosti užil dialektu..., tu i překladatel je k témuž zavázán“.
- Čeští praktici i teoretikové překladu si tedy už od obrození v tomto ohledu uvědomovali **rozporuplnost**, ba přímo **protikladnost** vnitřního obsahu **funkční ekvivalence** (ač tento termín ještě zdaleka takto neformulovali). Věděli totiž dobře, že nespisovné prvky je třeba v překladu nějak adekvátně postihnout, na druhé straně však věděli také to, že přitom hrozí nebezpečí nevhodného (lokálně příznakového) umístění těchto prvků, které by mohlo vést k nežádoucím asociacím, a tím i k narušení principu funkční ekvivalence.

- Podle J. Levého (2012: 117) je **pro naznačení venkovské řeči** vhodné **užít jazykové rysy regionálně bezpříznakové**, tedy zvolit takové fonetické, lexikální nebo syntaktické rysy, které jsou společné několika nářečím a spojují se spíše s obecnější představou venkova: „*naše mamička povídaly*“, „*šak pantáta šel za nima k muzice*“ apod.
- Z. Kufnerová (1994: 69) uvádí, že má-li překladatel co činit s textem, který je napsán v nářečí nebo jsou v něm prvky nářečí v různé míře obsaženy, musí **především zjistit, zda má** ono nářečí v textu nějakou **charakterizační úlohu, či nikoliv**. Jestliže místní nářečí v literárním textu funkční není, překládá se bez problémů spisovným jazykem.
- Má-li však užití dialektu v literárním textu svou **charakterizační funkci**, je třeba hledat odpovídající řešení v českém překladu.
- **Dosavadní česká praxe** se pohybovala *na celé škále možností*, jež řešení takového problému nabízí, neboť různé přístupy závisejí nejen na dobových názorech, ale do značné míry i na překladatelově tvůrčí individualitě.
- V **českém uměleckém překladu** už bylo užito různých českých a moravských místních nářečí, přičemž k nejvýraznějším a zároveň i nejcitovanějším příkladům patří *užití hanáctiny a nářečí východočeského, konkrétně jičínského*.

Příklady

- Po Sládkově pokusu (1908) s *hanáčtinou* v překladu Shakespearových *Veselých žen windsorských* (ač v angl. originále nejde o nářečí, ale o cizí prvky) užila toto nářečí v nestylizované podobě L. Faltová k charakterizaci postav z *vlámského venkova* v překladu Claesova románu *Veselí občané sichešťtí* v roce 1938. Nestylizovaná podoba v hojných dialozích, vysoká frekvence nestylizovaných nářečních forem v dialogu celý text nejen výrazně konkrétně lokalizuje, ale zároveň ztěžuje i jeho čtivost. Srov. např. *Von hož má take holko? Hdepak máš to velkó čepico...; Velil sem fl'aško se svěcenó vodó, velebné pane...* apod.
- Jisté opodstatnění tohoto překladatelského řešení by bylo možno hledat snad jen v tom, že jde o humoristický román a že nářeční dialog přispívá v češtině ke komičnosti situace.

- Další známý příklad silně příznakového užití nářečního útvaru je z roku 1941. Je to Procházkův překlad Steinbeckových *Hroznů hněvu*, v němž překladatel svou osobitou stylizací mluvy Okiů vybudoval na **východočeském nářečí** a odlišil ji od interdialektu (nadnářečního jazykového útvaru), jímž mluvili ostatní hrdinové románu. Ač tedy tento počín vešel do dějin českého překladu takřka jako odstrašující příklad nářeční substituce, přece jen se překladatel pokusil o osobitý způsob stylizace a vytvořil útvary, které sám pokládal za „jazykový amalgam“.
- Vzhledem k tomu, že musel vytvořit dvě nespisovné podoby, měl situaci značně ztíženou a musel jednotlivé tvary promyšleně rozlišovat (např. *my* ≈ *mý* apod.), přičemž mu jako jazykové alternativy často sloužily *pražské vulgarismy*. Spornost Procházkovy postupu není ani tak v tom, že autor napodoboval a stylizoval nářeční prvky, nýbrž v tom, že **tato stylizace nedosáhla takového stupně, aby vytvořila skutečně nadnářeční nespisovný útvar**, který by nebyl spojován se žádným konkrétním dialektem.

- Většího odborného uznání se dočkal experiment J. Homoly v překladu Thomových *Dopisů poslance bavorského zemského sněmu* (1966), v němž je bavorské nářečí substituováno **hanáckým interdialektem** z okolí Bma.
- <https://talk.youradio.cz/porady/pepikhipik/dopisy-poslance-bavorskeho-zemskeho-snemu-1>
- Za nesporně oprávněné lze považovat užití místního dialektu v překladu Hauptmannových *Tkalců*. Dialogy zde byly přeloženy **podkrkonošským nářečím**, čímž se zároveň docílilo jednoty místa ve východiskovém i cílovém textu.
- Podobné situace mohl využít také překladatel hornického románu A. Scibora-Rylského *Havíři z Anny Veroniky* (1952), v němž polské regionální a profesní výrazy převedl prvky hornické mluvy, vycházející z **moravské laštiny**.
- Obecně však lze říci, že **se využití nářečních prvků v nestylizované podobě v českém překladu neujalo**. Moderní umělecký překlad dává stále větší přednost vyššímu stupni stylizace, případně názna, což jistě souvisí s tím, že **čeština je k dialektismům ve spisovném jazyce vůbec zdrženlivá** a že v nich **spatřuje především humoristický prostředek**.

Postoj k stylizacím nářečního jazykového materiálu v českém prostředí

- Citlivé provedení stylizací nářečního jazykového materiálu jistě patří mezi **nejnáročnější jazykové operace v překladu**. Ty se však v české překladové praxi výrazněji neujaly.
- Ke stylizaci nářečního materiálu v překladu se vyjádřil i B. Mathesius, který uvedl, že: „...dialektu nutno užívat s mírou a dobře. Kazit dialekt je nejhanebnější násilí na jazyce.“ (Mathesius 1953, cit. Podle Kufnerové 1994: 70).
- Řešení problému nářečních prvků v soudobém uměleckém překladu se stále více blíží útvaru, jehož základem v rovině zvukové a tvarové je **obecná čeština** v různé míře a v různých rovinách **ozvláštněná regionálními dialektismy**, jež z hlediska lokalizace a charakterizace nepůsobí nijak rušivě.
- Obtížnost překladu dialektismů se týká také **překladu mezi velmi blízkými jazyky**, jako je čeština a slovenština. Nevhodná volba nářečí může výrazně narušit atmosféru původního díla i charakterizační funkci jazyka.
- **Překladové ztvárnění nářečí** a nářečních prvků v literárním textu ovlivňuje nejen dobový jazykově estetický názor, ale i **překladatelova rodná jazyková báze**, tj. to, zda se narodil v Čechách nebo na Moravě, případně, zda se narodil na Moravě a žije v Čechách apod.

Reprodukce tzv. nestandardních jazykových prvků: obecná čeština a slang

- Je třeba již na úvod upozornit, že **obecnou češtinu** jakožto bezpříznakový dorozumivací jazykový útvar nepocítují všichni rodilí mluvčí, nýbrž jen Češi z Čech. Přesto však obecná čeština pronikla i do krásné literatury a do uměleckého překladu a dále proniká v míře stále větší.
- V jazyce uměleckého překladu, spolu s prvky slangu a argotu, se obecná čeština objevila už **v polovině 20. let 20. století** jako výraz potřeby reagovat na živou mluvenou mateřštinu i na jazyk originálu. S tzv. **stylizací obecné češtiny** se setkáváme nejdříve v překladech J. Zaorálka, J. Hořejšího a dalších, pak teprve u česky píšících autorů. O novátorském činu J. Hořejšího se tehdy pochvalně vyjádřil J. Hora: „Nalezl nám... prostou, z bláta opovrženou zvednutou, a přece mohutnou řeč českého proletářského předměstí, řeč české bídy“.
- V soudobém uměleckém překladu je **přítomnost obecné češtiny** v **dialogu** téměř samozřejmostí a **v řeči autorské** se pod vlivem originálních textů i domácí jazykové situace prosazuje stále výrazněji.

Co obecná čeština v uměleckém překladu reprezentuje a jak se projevuje?

- **Jazyková situace češtiny** je značně odlišná od situace většiny ostatních evropských jazyků, existujících i mimo Evropu, např. ruštiny, angličtiny, jazyků balkánských, v nichž vesměs neexistuje obecný útvar, zato se různě uplatňují *jiné nespisovné útvary*: nářečí, interdialekty, jazyky etnických skupin, slang a jiné sociální dialekty.
- **Čeština** a zčásti snad i němčina vytvářejí ve střední Evropě ***zvláštní oblast***, kde se ve velké míře uplatňuje ***obecný nespisovný jazyk***. V ostatních, např. slovanských jazycích, dokonce i v sousední slovenštině, podobná situace v tak vyhrocené podobě (jako v češtině) neexistuje.
- Např. vzdělaní Rusové mluví spisovnou ruštinou, Bulhaři ve městech hovoří v podstatě spisovně bulharsky, Srbové spisovně srbsky apod. Každá z těchto jazykových situací se přirozeně promítá do ***mikrosituace literárního díla***.

- **Obecná čeština v uměleckém překladu** se samozřejmě málokdy uplatňuje bez stylizace.
- **Stylizace nespisovných útvarů** se projevuje v nejrůznějších podobách, jež mají přes rozdílnost přístupů a pojetí jeden společný jmenovatel: potřebu dodržet v uměleckém textu únosnou míru těchto prvků, aby plnily svou funkci, ale nepůsobily rušivě na čtenáře, ať už je jeho jazyková báze jakákoli.
- Nejjednodušší formou stylizace obecné češtiny je **redukce nespisovných prvků v hláskové a tvarové rovině** jazyka záměrným výběrem určitého procenta takových slov a výrazů, jež se ve spisovné i obecné češtině neodlišují, pokud ovšem takové prostředky mají stejnou stylistickou platnost (např. *všude jen knihy* namísto *všude samé / samý knihy*, *svěží vzhled* namísto *čerstvý / čerstvej vzhled* apod.).
- Častou formou využití nespisovného útvaru jazyka je **náznak nespisovnosti**, jímž se chce překladatel vyhnout jazykovému naturalismu, *náznak v rovině hláskové a tvarové, případně i lexikální*. Nezřídka se pak **oba přístupy**, tj. výběr neutrálních prvků a náznak nespisovnosti, **kombinují**, případně se umocňují určitou stylizací v syntaktické rovině.

- Při překladovém řešení **jazykové mikrosituace** je třeba především rozhodnout, zda je tato mikrosituace *náhodná a lze ji pominout*, anebo zda je ***záměrnou součástí smyslu***, a je tudíž ***třeba vytvořit její ekvivalent***.
- Překlad funkčně ekvivalentní z hlediska jazykové mikrosituace literárního díla by byl možný jen tehdy, kdyby byly jazykové situace východiskového a cílového jazyka naprosto stejné.
- V jazykové praxi, a tudíž i v jazyce překladu, lze od sebe sotva **oddělovat** obecnou češtinu a lexikální, případně frazeologické vrstvy slangu, argotu apod. A třebaže se teoreticky uznává tzv. *kulturní obecná čeština*, ve většině literárních dialogů se uplatňuje především jako jazyková báze v různé míře stylizovaná a v různé míře nasycená expresivními prvky slangu, argotu, případně prvky místních nářečí.
- **Na bázi obecné češtiny** překladatel řeší **individuální nespisovnou mikrosituaci originálu**, přičemž by měl přihlížet k diferencovanému dosahu estetického působení jazyka přeloženého díla na celém našem území (Křížková 1964, cit. podle Kufnerová 1994: 73).

- Zatímco **slang** jakožto součást obecné češtiny je v autorském jazyce jednoznačně na vzestupu, situace **argotu** je složitější. Na jedné straně se uvažuje o jeho postupném zániku, případně přežívání v jednotlivých prvcích v mluvě mládeže (Nekvapil 1979, cit. podle Kufnerová 1994), na straně druhé – vzhledem k tomu, že se mu v poválečné době věnovalo málo teoretické pozornosti – se v naší původní i překladové literatuře objevuje v zastaralé podobě (Kořán 1981, cit. podle Kufnerová 1994).
- ✓ Inspirujícím zdrojem **stylizace nespisovných útvarů** v autorské řeči (v prózách psaných *ich-formou*) se stala především anglicky psaná literatura, a proto se nikoli náhodou takřka avantgardně objevila v překladu Salingerova románu *Kdo chytá v žité z roku 1960* (L. a R. Pellarovi). <https://www.youtube.com/watch?v=3t8RloBvONI>
- Pellarovi **ve svém experimentu** neakceptovali metodu náznaku vyznávanou J. Levým, nýbrž **pracovali s důslednou stylizací**, jejímž základem je **obecná čeština tzv. pražského typu** s typickými znaky v hláskové a tvarové rovině; mezi ně patří především -ej- místo -y/-í- (*přemejšlel, vadnej, zejtra*), -í- místo -é- (*vlízt*), zakončení -ma v instr.pl. substantiv (*všema ostatníma kreténama; se svejma hormonama*), dále apokopovaná zakončení -ej, -aj ve 3.os.pl. sloves (*rachotěj, udělaj*) a ve 3.os.sg. minulého času sloves (*nes, řek, dovez, nemoh*) atd. Dojem mluveného jazyka je umocněn nespisovnými expresivními slovy a spojeními (např. *pekelná tma, to si piš, chystal se odstartovat, co mě umrtvilo*). Jazyk je stylizován tak obratně, že střídání spisovných a nespisovných prvků neruší.

- Dokladem jiné stylizace nespisovnosti je Škvoreckého a Pujmanův překlad novel britského prozaika A. Sillitoea vydaných pod titulem *Osamělost přespolního běžce* (z roku 1965), jejichž hrdinové jsou proletářští chlapci. V tomto překladu je kromě běžných obecně českých hláskových a tvarových rysů také krácení vokálů (*něčim, nevím, ve velkém starym domě, zatimco, dolu, tvuj*), náslovné v- (*von, dovopravdy, vodrovnalo, vobčas, vobsahovat, voči, voperace, vosum*). V charakterizaci postav jsou uplatněny i některé nářeční prvky (*oudiv, oumysl*) a spousta lexikálních a frazeologických prvků **slangu**, příp. **argotu** (*polda, chlupatej, retko, vodvíst fušku, telinka, nemít šajna* apod.).
- Jiným experimentem v nespisovné stylizaci autorské řeči v podobě **vnitřního monologu** je překlad románu W. Millera *Prezident Krokadýlů* (1963), v němž se překladatel J. Zábrana pokusil o jazyk, „jakým přibližně mluví žižkovský chuligán“, jak se sám vyjádřil v doslovu. V podstatě je to další stupeň využití nespisovných prvků češtiny ve všech jazykových rovinách včetně kombinace fonetického přepisu s prohřešky proti pravopisu (*vlasně, poněvač, lef, srce, souce, povinnost, přezimu, spátky, žencká, zvyře* apod.).
- Zábrana nově experimentoval i v oblasti *interpunkce* a *hranic slov*: aby umocnil primitivnost jazykového projevu, odstranil čárku ve větě a v souvětí a posunul hranici slov v souslovích, v nichž simuloval neporozumění (např. *kámena kameni, al faomega*), případně slova dělil (např. *skru-pule*).
- V oblasti *lexikální* a *frazeologické* je i široké spektrum expresiv až po novotvary (*rourák, marijánka, herák*).

- Překlady ze **slovanských jazyků** v důsledku jiných jazykových situací, a tudíž i mikrosituací jednotlivých literárních děl nejsou v takové míře stimulovány ke stylizaci nespisovných prvků češtiny, přesto i v této oblasti nechybí pozoruhodné experimenty.
- Jazykovou mikrosituací originálu psaného v **ich-formě** byl motivován překlad Mihailovičovy prózy *Prohra* (1979), v němž J. Fiedler vytvořil zatím ojedinělou stylizaci mluveného jazyka, překladový text, pro nějž v rovině jazykově slohové zatím neexistuje v původní literatuře ekvivalent. Výjimečnost stylizace spočívá v tom, že zatímco dřívější překlady stylizovaly nespisovnost hlavně v rovině hláskové a tvarové, J. Fiedler *dosáhl nespisovného a silně expresivního charakteru textu především v rovině lexikální a frazeologické*, nepoužil nejpříznačnějších hláskových a tvarových rysů obecné češtiny a zcela důsledně eliminoval situace, kde bylo nutno volit mezi prvkem spisovným a nespisovným.
- Překladatelé Krležových *Balad Petrici Kerempuha* (1963) J. Hiršal a I. Wenigová stáli před úkolem, jak vyřešit osobitou jazykovou stylizaci, při níž autor využívá **různých variant kajkavských nářečních prvků** a **archaismů**, nikoli však ve funkci charakterizační, nýbrž především ve funkci estetické.
- V rovině hláskové a tvarové dodrželi překladatelé spisovnost;
- Estetickou působivost převedli do roviny lexikální širokým spektrem expresiv čerpajících především ze slov dobových a regionálních (např. *vrdlouhář, duchna, kosíř*), ze žargonových germanismů (např. *flinta, špacír, putykář*) i z novotvarů tvořených v duchu dobového lexika, nejčastěji složenin (např. *óbrnebešťan, penězolovec, grošůžráč* apod.).

Reprodukce tzv. nestandardních jazykových prvků: shrnutí

- Jistý **standard stylizované nespisovnosti**, opírající se vesměs o tzv. *pražský* či *středočeský typ obecné češtiny* a kolísající jen v detailech se ujal v **překladu dialogů**. Ve vyhraněnější podobě, zvláště je-li hojně lexikálně nasycen slangem, pohybuje se až na hranici vulgárnosti, a někdy dokonce zkresluje charakteristiky postav.
- Sporné jsou dále takové přístupy, které neřeší distribuci nespisovných prvků tak, aby byla vyvážená v rámci jednoho syntagmatu nebo jedné věty (srov. např. *kdybychom měly stejný práva; jsi nestydák, to voni jakživi nepochopí*; Sukšín), případně v rámci výrazivá charakterizujícího jednoho mluvčího.
- Při **užití argotického slovníku** v uměleckém překladu někdy vznikají problémy se srozumitelností textu.
- **Stylizovaná obecná čeština**, nasycená v různé míře expresivními nespisovnými slovy a frazeologismy, se v soudobém uměleckém překladu **stává stále samozřejmějším ekvivalentem prakticky všech nespisovných útvarů a stylizací východiskových jazyků**, včetně místních nářečí.

Použitá literatura

- **DURDÍK**, Josef: O umění překladatelském. In: J. Levý. *České theorie překladu*, Praha 1957, s. 423-433.
- **KUFNEROVÁ**, Zlata: Jak překládat nářečí. In: *Překládání a čeština*, Praha 1994, s. 68-71.
- **KUFNEROVÁ**, Zlata: Obecná čeština a slang. In: *Překládání a čeština*, Praha 1994, s. 71-77.
- **LEVÝ**, Jiří: *Umění překladu*, Praha 2012.
- **VILIKOVSKÝ**, Ján: *Překlad jako tvorba*, Praha 2002.